

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΣΑΧΙΝΗΣ,

Μελέτες για την Κρητική λογοτεχνία.

Αθήνα, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη 1995. Σελ. 179.

Το δημοσίευμα συγκεντρώνει τις μελέτες του πρόσφατα εκλειπόντος ακαδημαϊκού και προέδρου του Ιδρύματος Παλαμά, Απόστολου Σαχίνη, για την Κρητική λογοτεχνία, κυρίως το Κρητικό θέατρο, συγκεκριμένα την «Πανώρια» και τη «Θυσία του Αβραάμ», καθώς και συντομότερες κριτικές παρατηρήσεις για τη «Βοσκοπούλα» (στην έκδοση του Στ. Αλεξίου, 1963), τον «Κατσούρμπο» (στην έκδοση του Λ. Πολίτη, 1964), το «Φορτουνάτο» (στην έκδοση του Στ. Ξανθουδίδη, 1922), τον «Ερωτόκριτο» (στην έκδοση του Λ. Πολίτη, 1952), για το βιβλίο *La Renaissance Cretoise* του Αλέξανδρου Εμπεϊρίκου (1960) και το άρθρο της Χριστίνας Δεδούση: «Ο «Κατσούρμπος» και η λατινική κωμωδία», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 10 (1968), σσ. 243-279. Επειδή οι αισθητικές απόψεις και κρίσεις του Απ. Σαχίνη, που κατεξοχήν μελετητή τη νεοελληνικής πεζογραφίας, έχουν μεγάλη δόση πρωτοτυπίας και διαμορφώθηκαν μακριά από το στενό κύκλο των μελετητών της Κρητικής λογοτεχνίας, παρουσιάζουν και σήμερα ενδιαφέρον, αν και τις χωρίζει κάποια χρονική απόσταση, η οποία έχει τροποποιήσει ορισμένα δεδομένα κι έχει εμπλουτίσει τις γνώσεις μας για την εποχή και την κοινωνία της βενετοκρατούμενης Κρήτης του 16ου και 17ου αιώνα. Οι μελέτες αυτές αναδημοσιεύονται χωρίς προσθήκες ή αλλαγές. Η πρώτη, «Κριτικές παρατηρήσεις στην Πανώρια του Χορτάτσι» (σσ. 13-64) δημοσιεύτηκε αρχικά στην *Αθηνα* 73-74 (1973), σσ. 207-230, αναδημοσιεύτηκε στον τόμο *Γύρο στο Κρητικό θέατρο*, Θεσσαλονίκη 1980 (σσ. 9-53, βλ. και τη δική μου παρουσίαση στα *Südost-Forschungen* 40, 1981, σσ. 519-521)· η δεύτερη μελέτη, «Κριτικές παρατηρήσεις στη *Θυσία του Αβραάμ* του Κορνάρου στα Βυζαντινά 3, 1973, σσ. 59-86, αναδημοσιεύτηκε σε διευρημένη μορφή στον ίδιο τόμο *Γύρο στο Κρητικό θέατρο* (σσ. 55- 117)· οι υπόλοιπες κριτικές ανακοινώσεις έχουν δημοσιευτεί στις σειρές των *Τετραδίων κριτικής*, συγκεκριμένα για τη «Βοσκοπούλα» (σσ. 135-140) τ. Γ', σσ. 202 εξ., για τον «Κατσούρμπο» (σσ. 140-145) τ. Δ', σσ. 110 εξ., για το «Φορτουνάτο» (σσ. 145-153) τ. Γ', σσ. 168 εξ., για τον «Ερωτόκριτο» (σσ. 153-165) τ. Ε', σσ. 137-166, για το βιβλίο του Εμπεϊρίκου (σσ. 169-171) τ. Γ', σσ. 160 εξ. και για το άρθρο της Χρ. Δεδούση (σσ. 171-175) τ. Δ', σσ. 163 εξ.

Η φιλολογική ενασχόληση με τα έργα του Κρητικού θεάτρου περιοριζόταν για πολύ καιρό στην έκδοση και αποκατάσταση των κειμένων, τον προσδιορισμό προτύπων και επιδιράσεων, την εξέταση του γλωσσικού πλούτου από γλωσσολογική και φιλολογική άποψη, τον εντοπισμό της πατρότητας των συγκεκριμένων δραματικών έργων και τη χρονολόγησή τους, καθώς και τη συγκέντρωση στοιχείων για τη βιογράφηση των ποιητών τους ή και τη διένεξη για την ταυτότητα του ποιητή, στην περίπτωση που υπάρχουν, από τις αρχαιακές έρευνες, πολλοί υποψήφιοι με το ίδιο όνομα· σχετικά ισχυρές έμεναν η καθαρά αισθητική αποτίμησή και η θεατρολογική αντιμετώπιση των δραματικών αυτών έργων (βλ. Β. Πούγχερ, «Θεατρολογικά προβλήματα του Κρητικού και Επτανησιακού θεάτρου», *Θέατρο* 61-63, 1978, σσ. 76-89). Στον τομέα της αισθητικής ανάλυσης των έργων του Κρητικού θεάτρου ως λογοτεχνικών σιχουορημάτων οι μελέτες του Απ. Σαχίνη, γραμμένες στις αρχές της δεκαετίας του 1970, στάθηκαν πρωτοποριακές, ανεξάρτητα από το γεγονός, ότι μερικά πραγματολογικά στοιχεία, στην εντατική έρευνα που έγινε για τις λογοτεχνικές εκφάνσεις της Κρητικής λογοτεχνίας της ακμής, έχουν στο μετα-

ξύ μεταβληθεί. Σ' αυτό έγκειται η σημασία τους και η αξία τους. Την τελευταία δεκαετία βέβαια έχουν γίνει πολλές μελέτες υποδομής (στον ηλεκτρονικό υπολογιστή, concordance, ριμάριο, στιχουργικές μελέτες με στατιστικές, συχνότητα λέξεων και εννοιών, ποσοτικές αναλύσεις κ.τ.λ.), που επιτρέπουν μια συστηματικότερη προσέγγιση των κειμένων αυτών και μια πληρέστερη τεκμηρίωση φιλολογικών εκτιμήσεων. Μολοντούτο οι υφολογικές επιστημονικές του Απ. Σαχίνη σε γενικές γραμμές έχουν επιβεβαιωθεί άλλες ζητούν ακόμα επαλήθευση ή παραμένουν συζητήσιμες. Η αξία τους έγκειται στο ότι συμπεραίνονται κατ' ευθείαν από τα ίδια τα κείμενα, και λιγότερο λαμβάνουν υπόψη παρεμφερείς απόψεις άλλων μελετητών.

Το μελέτημα για την «Πανώρια» χωρίζεται σε τρία μέρη. Το πρώτο ασχολείται με τις εκδόσεις του έργου (Κριαρά 1940 και 1975) και με το θέμα των προτύπων (Κριαράς, Πολίτης· η σχέση του έργου με «*La Calisto*» αμφισβητείται), που λόγω της συμβατικότητας του είδους είναι πιο περίπλοκο (βλ. και Β. Πούχνερ, *Μελετήματα θεάτρου. Το Κρητικό θέατρο*, Αθήνα 1992, σσ. 59 εξ.), το δεύτερο με το πρόβλημα του δεύτερου προλόγου (τον οποίο ο Σαχίνης θεωρεί «*πιο γνήσιο*» από τον πρώτο, για τη μη δημοσίευσή του στην κριτική έκδοση του 1975 βλ. και R. Bancroft-Marcus, «The editing of Panoria and the Prologue of Apollo» *Κρητολογία* 10/11, 1980, σσ. 135-163), το τρίτο αναλύει με παραδείγματα τη λυρική της γλώσσας, το αισθησιακό στοιχείο (που το θεωρεί χαρακτηριστικό για το Χορτάσι), την έκταση των σκηνικών ρόλων, το χιουμοριστικό στοιχείο στο ζεύγος των γερόντων (βλ. τώρα και Β. Πούχνερ, «Η ειρωνεία στον Χορτάσι» *Cretan Studies* 1, Amsterdam 1988, σσ. 229-237, και στον τόμο *Μελετήματα θεάτρου. Το Κρητικό θέατρο*, ό.π., σσ. 349-361), τις μορφές του διαλόγου, την κωμική και ταυτόχρονα «φιλοσοφημένη» μορφή της Φροσύνης (που δεν υπάρχει στο υποτιθέμενο ιταλικό πρότυπο).

Η μελέτη για τη «*Θυσία του Αβραάμ*» απαρτίζεται επίσης από τρία τμήματα και μια εισαγωγή, η οποία συνοψίζει τα ερευνητικά δεδομένα (η χρονολογία 1635 και η πατρότητα του Κορνάρου ακόμα δεν έχουν επιβεβαιωθεί· για το δεύτερο ίσως βοηθήσει η concordance που ετοιμάζει η Dia Philippides για τον «*Ερωτόκριτο*» για τη «*Θυσία*» βλ. της ίδιας, Η «*Θυσία του Αβραάμ*» στον Υπολογιστή. Αθήνα 1986, καθώς και πρώτα συγκριτικά συμπεράσματα στα άρθρα της ίδιας, «Rhyming patterns in the Erotokritos and The Sacrifice of Abraham: a preliminary investigation», *Cretan Studies* 1, 1988, σσ. 205-216, «Ο υπολογιστής συνεργός στην υφολογική ανάλυση: γλώσσα και ρίμα στη λογοτεχνία της Κρητικής ακμής», Νικ. Ι. Παναγιωτάκης (επιμ.), *Αρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, τ. 1, Βενετία 1993, σσ. 136-157, «Literary Detection in the Erotokritos and The Sacrifice of Abraham» *Literary and Linguistic Computing* 3/1, 1988, σσ. 1-11, «Μια πρώτη συμβολή της ρίμας στην εξέταση της πατρότητας *Θυσίας* και *Ερωτόκριτου*», Ροδωνιά. Τιμή στον Μ. Ι. Μανούσακα. τ. Β', Ρέθυμνο 1994, σσ. 571-590). Το πρώτο μέρος θέτει τρία ερωτήματα: 1) ποια είναι η σχέση του κρητικού έργου με το πρότυπό του, το «*Lo Isach*» του Luigi Groto· η απάντηση είναι απλή και παραδεδεγμένη από όλους: λόγω των έντονων ανθρωπίνων και συνασθηματικών στοιχείων της οικογενειακής αγάπης και της ποιότητας του στίχου του κρητικού αριστουργήματος, πρόκειται για έργο αυτόνομο, σχηματισμένο κατά το μοντέλο του ιταλικού «*προτύπου*», αισθητικά μάλιστα πολύ ανώτερο από τα ανάλογα θρησκευτικά δυτικοευρωπαϊκά έργα (βλ. λεπτομερειακά Wim Bakker, *The Sacrifice of Abraham. The Cretan biblical drama Η θυσία του Αβραάμ and Western European and Greek Tradition*, Birmingham 1980). 2) Σε τι ακριβώς έγκειται η

αισθητική του αξία και υπεροχή. Συζητώντας διάφορες απόψεις των πολλών ερευνητών που συμμετέχουν στη συζήτηση αυτή, ο Σαχίνης καταλήγει (σε αντίθεση με τον Bakker, που το θεωρεί άρτιο θεατρικό έργο) στο συμπέρασμα, ότι δεν έχει τόσο θεατρική παρά αφηγηματική ποιότητα, και γι' αυτό γράφτηκε μάλλον για να διαβαστεί παρά για να παρασταθεί (τα επιχειρήματα για τις δυσκολίες θεατρικών παραστάσεων στη χρονική φάση 1635-1669 δεν έχουν σήμερα για το ίδιο βάρος, γιατί γνωρίζουμε ότι τουλάχιστον ως το 1660 έπαιζαν θέατρο στο πολιορκημένο Χάνδακα: τα σχετικά επιχειρήματα του Α. Σολομού, *Το Κρητικό θέατρο*, Αθήνα 1973, σσ. 196 εξ. υπέρ του προορισμού του δράμάτων του Κρητικού θεάτρου για τη σκηνή μπορεί, στο ένα ή στο άλλο σημείο, να μην έχουν βεβαιωθεί από τη σχετική έρευνα, που μπορεί να τεκμηριώσει μια σημαντική θεατρική δραστηριότητα στην εποχή της ακμής της Κρητικής λογοτεχνίας). Η επιχειρηματολογία συναντάει σ' αυτό το σημείο με τον Στ. Ευαγγελάτο, που αποφάνθηκε από το 1972 (Δ. Κ. Βυζαντινού, Η «*Βαβυλωνία*», επιμ. Στ. Α. Ευαγγελάτος, Αθήνα 1972, σ. ι'), ότι το έργο δεν είναι γραμμένο για το θέατρο (βλ. στο μεταξύ τη μελέτη του ίδιου: «*Η Θυσία του Αβραάμ*» κείμενο «*αφηγηματικού*» λόγου και όχι θεατρικό έργο», *Αριάδνη* 5, Ρέθυμνο 1989, Τιμητικός τόμος Στ. Αλεξίου, σσ. 285-288· στη μελέτη αυτή, καθώς και σε μια δική μου παρατήρηση, ότι «*από αυτήν την άποψη [των σκηνικών οδηγιών] το έργο πλησιάζει... προς το διαλογικό ποίημα*» [βλ. Β. Πούχνερ, *Μελετήματα θεάτρου. Το Κρητικό θέατρο*, ό.π., σ. 408· βλ. όμως και σ. 409: «*Παρά τη μειωμένη λειτουργικότητα αυτών των λίγων ascriptiones είναι δύσκολο να αρνηθεί κανείς την ουσιαστική θεατρικότητα του διαλογικού ποιήματος*], αντέδρασε ο νέος εκδότης της «*Θυσίας*», Wim Bakker, με δύο μελετήματά του: «*Οι σκηνικές οδηγίες της Θυσίας*», *Cretan Studies* 3, 1992, σσ. 1-19 και «*Η θεατρικότητα της Θυσίας του Αβραάμ*» *Ροδωνία*, ό.π., σσ. 67-68, υποστηρίζοντας το αντίθετο: οι θέσεις μου δεν ταυτίζονται ακριβώς με αυτές του αγαπητού συνάδελφου και σκηνοθέτη, γιατί δεν έχω δυσκολία να παραδεχτώ πως το κείμενο είναι θεατρικό, - άλλωστε, νομίζω πως βρήκα το συμβατικό σκηνικό, στο οποίο θα μπορούσε να έχει παρασταθεί, βλ. W. Puchner, «*Scenic space in Cretan theatre*», *Μαντατόφορος* 21 (Amsterdam 1983), σσ. 43-57, και ελληνικά στα *Δρώμενα* 3/4 (1984), σσ. 107-115 (με 19 εικόνες), καθώς και χωρίς το εικονογραφικό υλικό στα *Μελετήματα θεάτρου. Το Κρητικό θέατρο*, ό.π., σσ. 153-178, - σε ορισμένα σημεία δεν προσδιορίζεται με ακρίβεια ο χώρος της σκηνικής δράσης και η κατάσταση της επικοινωνίας των σκηνικών προσώπων, - αλλά επειδή το θέμα αναπτύσσεται μόνο με λεπτομερειακή ανάλυση, θα απαντήσω με ένα μελέτημα, διευκρινίζοντας τις θέσεις μου στο ζήτημα. Βέβαιο είναι, ότι οι σχετικά όψιμες βενετικές εκδόσεις του κειμένου δεν εξέλαβαν τη «*Θυσία*» ως δραματικό έργο. - Το τρίτο ερώτημα, σε ποιο είδος ανήκει η «*Θυσία*», έχει βρει μάλλον οριστική απάντηση: το μεσαιωνικό «*μυστήριο*» τελικά είναι ένα ομναιστικό θρησκευτικό δράμα, στο οποίο, και σ' αυτό δικαίως δίνει ιδιαίτερη έμφαση ο Σαχίνης, κυριαρχεί το ανθρώπινο στοιχείο και όχι το θεολογικό.

Το δεύτερο μέρος αναλύει και τεκμηριώνει, με πολλά παραδείγματα, πώς υλοποιείται αυτό το «*ανθρώπινο*» στοιχείο, δηλ. η οικογενειακή αγάπη, η στοργή και η φροντίδα ανάμεσα στα τρία πρόσωπα, τον Αβραάμ, τη Σάρα και το νεαρό Ισαάκ. Μπορεί η μορφή και τα λόγια του Ισαάκ να μην ανταποκρίνονται ακόμα στην παιδική ψυχολογία (που διερευνάται μόλις το 18ο αιώνα), αλλά είναι βέβαιο, ότι η ενδοοικογενειακή επικοινωνία στη φάση της κρίσης και της δοκιμασίας είναι διατυπωμένη συγγραμμικά και, για το θεατή/αναγνώστη, με συναρπαστικότητα, που δεν του επιτρέπει να αποφύγει τη συναισθη-

ματική μέθεξη (ιδίως στη σχέση μάνας-παιδιού). Σ' αυτό δεν αποτελούν εμπόδιο οι μακροσκελείς μονόλογοι και οι μεγάλες ρήσεις, που δεν λειτουργούν πάντα και αυτόματα «αντιθεατρικά». Μετά την ψυχογραφική ανάλυση ο Σαχίνης προσφέρει στο τρίτο μέρος μια ποσοτική ανάλυση, που πάντα βοηθάει στην αναγνώριση των δομών (βλ. W. Puchner, «Monolog und Dialog in der mittelgriechischen Dramatik. Quantitative Untersuchungen zur klassizistischen Dramaturgie», *Zeitschrift für Balkanologie* 22/2 (1986), σσ. 196-221 και ελληνικά στον τόμο: *Μελετήματα θεάτρου. Το Κρητικό θέατρο*, ό.π., σσ. 211- 259), περιγράφει ύστερα τις σταδιακές υποχωρήσεις του Αβραάμ στο θέλημα του Θεού, που αποτελούν το δραματουργικό άξονα του πρώτου μέρους, παρακολουθεί τη συχνότητα και τα σημασιολογικά συγκείμενα της λέξης «καρδιά» ως έκφρασης της ανθρωπίνης (σαρκικής, συνασθηματικής, οικογενειακής) υπόστασης των πρωταγωνιστών, καθώς και της «χαράς» προς το τέλος (επίσης της «δροσιάς»): στο μεταξύ διαθέτουμε και άλλο παρόμοιο μελέτημα για τη λειτουργία του «μαντάτου» (W. Bakker, «The Sacrifice of Abraham: a first approach to its poetics», *Journal of Modern Greek Studies* 6/1, 1988, σσ. 81- 95). Σε τέτοια ακριβώς σημεία διαφαίνεται η διαοθητική αξία των παρατηρήσεων του Σαχίνη. Στο τέλος συμμετέχει στην κάπως περιττή συζήτηση για το ποιο έργο γράφτηκε πρωτύτερα, ο «Ερωτόκριτος» ή η «Θυσία του Αβραάμ» (πάντα με την προϋπόθεση, ότι ο Κορνάρος είναι ο συγγραφέας των δύο έργων): φτάνει σε αξιοσημείωτες παρατηρήσεις, ότι από ψυχογραφική άποψη (οικογενειακή αγάπη) και συμπύκνωση των νοημάτων η «Θυσία» δείχνει μεγαλύτερη ωριμότητα από τον «Ερωτόκριτο» τοποθετεί άλλωστε και την «Ερωφίλη» αισθητικά πάνω από τον «Ερωτόκριτο».

Πρωτότυπες και ενδιαφέρουσες απόψεις διατυπώνει ο συγγραφέας και στις βιβλιοκρισίες: στο συμβατικό είδος του ποιμενικού ειδυλλίου, στο οποίο ανήκει η «Βοσκοπούλα», δεν διασθάνεται το μελαγχολικό τόνο, που επισήμανε ο εκδότης, ο Στ. Αλεξίου, αλλά έναν τόνο ανάλαφρο, χαρούμενο και παιχνιδιάρικο· στον «Κατζούριμπο» εξάγει τους λυρικούς στίχους του Νικολού και το γνωμολογικό στοιχείο, που απαντάται και στην «Ερωφίλη»· το «Φορτουνάτο» βρίσκει δραματουργικά ανώτερο από τον «Κατζούριμπο», σ' αυτό σήμερα συμφωνούν όλοι· στον «Ερωτόκριτο» αναλίνει το «πεζολογικό» στοιχείο του έμμετρου μυθιστορήματος και συμφωνεί κατά κάποιον τρόπο με το «μονότονον των κρητικών ελών» του Κάλβου· παρατηρεί πως σκηνές συμπυκνωμένης συγκίνησης υπάρχουν πολύ περισσότερες στην «Ερωφίλη» και στη «Θυσία», που είναι έργα «ανώτερα» και από ψυχογραφική άποψη. Οι απόψεις αυτές εκφράζονται με ευθύτητα και χωρίς περιστροφές, δεν παραδέχονται δεδομένες και παραδοσιακές απόψεις, πηγάζουν από την αυτοψία και την ανάγνωση των ίδιων των κειμένων και βασιζονται στο αισθητήριο και στην κρίση του (σημερινού) αναγνώστη. Με την έκδοση τόσων τόμων *Τετραδίων κρητικής*, που φανερώνουν τον Απ. Σαχίνη ως έναν από τους πιο χαλκέντερος αναγνώστες και από τους πιο έμπειρους βιβλιοκρίτες, ο τρίτος αυτός μας έγινε πιο οικείος: πρόκειται ουσιαστικά για λογοτεχνική, όχι τόσο για φιλολογική-ιστορική κριτική. Στον πρόλογο της έκδοσης αυτής (σσ. 7 εξ.) τονίζει επανειλημμένως, πως δεν τον ενδιαφέρουν τόσο οι ιστοριοδικές διαστάσεις, αλλά τα κείμενα ως λογοτεχνική οντότητα. Κυρίως οι πιο σύνθετες μελέτες για την «Πανώρια» και τη «Θυσία» κατέχουν, στην ιστορία των ερευνών του Κρητικού θεάτρου, τη θέση των πρώτων πιο εμπειροστατημένων αισθητικών αποτιμήσεων για έργα της κρητικής δραματολογίας. Όταν ο συγγραφέας διατυπώνει εισαγωγικά, πως εκλαμβάνεται ο ίδιος τη λειτουργία και τη στόχευση των μελετών του τόμου αυτού,

«Η όποια προσωπική συμβολή μου αναφέρεται στην ερμηνεία και στην αξιολόγηση των κειμένων: των λογοτεχνικών έργων στην αντιμετώπισή τους με ένα νέο κριτικό φως - όχι σε ιστορικές ή ιστοριοδιφικές έρευνες. Και νομίζω πως η συμβολή αυτή επέτρεψε τον προορισμό της: διατυπώθηκαν νέες απόψεις, νέες ερμηνείες, νέες αξιολογικές κρίσεις - άσχετο αν ορθές ή λανθασμένες. Αυτό ήταν και είναι για μένα το κύριο, και απ' αυτή την οπτική γωνία πρέπει να κριθεί το βιβλίο αυτό» (σσ. 8 εξ.).

κανείς, νομίζω, δεν μπορεί να διαφωνήσει.

ΒΑΛΤΕΡ ΠΟΥΧΝΕΡ

ΜΑΝΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ (επιμέλεια),

Το θέατρο στην Ερμούπολη τον εικοστό αιώνα. Πρώτος τόμος 1901-1903.
Ερμούπολις, Έκδοση Δήμου Ερμούπολης 1993. Σελ. 266, 98 εικ. σε πίν. και στο κείμενο.

ΚΩΣΤΑΣ ΤΟΜΑΝΑΣ,

Το θέατρο στην παλιά Θεσσαλονίκη.
Θεσσαλονίκη, Εκδοτικές Νηοίδες 1994. Σελ. 215, 65 εικ.

Η απογραφή της θεατρικής δραστηριότητας στις ελληνικές πόλεις του εσωτερικού και της Διασποράς από το 19ο αιώνα και πέρα ανήκει στα πιο επείγοντα desiderata της σημερινής ελληνικής Θεατρολογίας στον ιστορικό τομέα της. Πριν από μερικά χρόνια προεβλήθη να δώσω μια πρώτη εποπτεία χαρτογράφησης των θεατρικών δραστηριοτήτων του ελληνικού πληθυσμού εκτός Αθηνών από το 19ο αιώνα με πλούσιο, πιστεύω, ωστόσο όχι εξαντλητικό υλικό (Β. Πούχνερ, «Το θέατρο στην επαρχία», *Παρνασσός* 32, 1992, σσ. 200-231 και στον τόμο: *Το θέατρο στην Ελλάδα. Μορφολογικές επισημάνσεις*, Αθήνα 1992, σσ. 331-371). Κάθε τόσο όμως βρίσκω και κάποιο άρθρο, που ασχολείται με το ερασιτεχνικό, επαρχιώτικο ή και σχολικό θέατρο, που δεν το έχω συμπεριλάβει (όπως πρόσφατα και μια μικρή μονογραφία του Αθανάσιου Αβέλλιου, *Το θέατρο του Ομίλου των Ερασιτεχνών και ο Γυμναστικός Σύλλογος Ξηροχωρίου των ετών 1901-1904*, Ιστιαία / Αθήνα 1982, σελ. 32, 5 εικ.), γραμμένο από ντόπιους λογίους, δασκάλους, νοσταλγούς της παλαιάς εποχής. Το υλικό αυτό συχνά είναι πολύτιμο, γιατί, αν και συνήθως δεν εξαντλεί το θέμα, δίνει το έναυσμα για μια συστηματικότερη ενασχόληση μ' αυτόν τον κλάδο. Στο Τμήμα Θεατρικών Σπουδών βρίσκονται στη φάση της τελικής επεξεργασίας ή έχουν τελειώσει διδακτορικές διατριβές για την Πάτρα (19ος αιώνας), τον Πύργο Ηλείας (ως την Κατοχή), την Ερμούπολη Σύρου (19ος αιώνας), την Κωνσταντινούπολη (Χρ. Σταματοπούλου-Βασιλάκου, *Το ελληνικό θέατρο στην Κωνσταντινούπολη το 19ο αιώνα*, Αθήνα 1991, σελ. 915), ενώ παρόμοιες σφαιρικές εργασίες θα έπρεπε να γίνουν και για το Βόλο, την Καλαμάτα, τα Γιάννενα, τη Χίο, τη Θεσσαλονίκη κ.τ.λ.

Η ροή των εργασιών αυτού του τύπου είναι συνεχής, η καταγραφή του όχι πάντα εύκολη. Διαφέρουν συχνά μεταξύ τους τόσο στη στόχευση όσο και στην εκτέλεση. Ο τόμος του Μάνου Ελευθερίου, τυπωμένος με τη στήριξη του Δήμου της Ερμούπολης, στοχεύει σε μια λαμπρή αυτοπαρουσίαση της θεατρικής ιστορίας της πόλης, η οποία αρχί-